

ЦИВИЛНА КОНТРОЛА НАД ОРУЖАНИМ СНАГАМА У ОКВИРУ ДВА СХВАТАЊА ДЕМОКРАТИЈЕ

Александру Лучинеску¹

Достављен: 26.6.2026.

Језик рада: Српски

Кориговано: 19.8.2026.

Тип рада: Прегледни рад

Прихваћен: 7.9.2026.

DOI број: 10.5937/vojdela2603051L

Апстракт: У контексту обележеном назадовањем демократије на глобалном нивоу и додатним притисцима које хибридно ратовање, повезано са ратом у Украјини, врши на демократско управљање у европским државама, основе потчињавања војске цивилној власти захтевају поновно разматрање. Таква оптерећења могу извршити притисак на дефинишућа обележја либералне демократије, пре свега на цивилну супремацију у цивилно-војним односима. Ово начело је свој парадигматски израз нашло у концепту објективне цивилне контроле Самјуела Хантингтона. Међутим, током последњих деценија све чешће се износе критике његовог приступа због његове неадекватности у односу на измењени образац цивилно-војних односа, при чему поједини екстремнији ставови чак доводе у питање апсолутни карактер цивилне супремације у случајевима очигледно погрешних политичких одлука. У овом раду разматрају се Хантингтонова објективна цивилна контрола и алтернатива коју је предложио Вилијам Е. Рап, кроз призму Шумпетерове процедуралне демократије и онога што Шумпетер назива класичном доктрином демократије. Овакав приступ омогућава идентификовање епистемичких и аксиолошких претпоставки, заједно са њиховим импликацијама у образовном смислу, које се налазе у основи Хантингтоновог и Раповог схватања цивилне контроле над оружаним снагама, као и процену степена теоријске промене коју подразумева напуштање хантингтоновског приступа. У раду се не изражава вредносна предност ниједног од два супротстављена приступа, с обзиром на то да је једини циљ компаративне анализе да се утврди теоријска удаљеност између њих у погледу значења демократије које сваком од њих одговара.

Кључне речи: *процедурална демократија, класична доктрина демократије, цивилна супремација, објективна цивилна контрола, цивилно-војни односи, Самјуел Хантингтон, Јозеф Шумпетер, Вилијам Рап*

¹ Институт за политичке студије одбране и војну историју, Букурешт, Румунија, e-mail: lucinescua@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9125-9605>

Увод

Democracy Report 2026 (Извештај о демократији за 2026 годину), који је објавио Институт В-Дем, указује на драматичан преокрет демократске путање у протеклих пола века (Nord et al., 2026, str. 4). У њему се наводи да се, до краја 2025. године, просечан ниво демократије који доживљава грађанин света вратио на ниво из 1978. године, чиме су практично поништени готово сви добици трећег таласа демократизације, започетог транзицијом Португала 1974. године. Према овом извештају, аутократије су 2025. биле бројније од демократија – 92 наспрам 87 – док је приближно три четвртине светског становништва, односно око шест милијарди људи, живело под аутократским режимима, а само седам процената, око 600 милиона људи, у либералним демократијама. Пад се оцењује као широко распрострањен, а не локализован, имајући у виду да су током протекле деценије готово све компоненте демократског управљања претрпеле ерозију. У наведеном извештају такође се истиче да се 2025. година издваја по размерама овог процеса: никада раније није се истовремено одвијала аутократизација у толиком броју држава.

У случају Европске уније на овакву општу позадину надовезује се континуирано хибридно ратовање, за које се сматра да га Руска Федерација води против држава чланица ЕУ, укључујући и деловање усмерено на њихове демократске системе. Тако је у изјави од 18. јула 2025. године висока представница ЕУ за спољне послове и безбедносну политику Каја Калас оптужила Руску Федерацију да је од 2022. интензивирала хибридну кампању осмишљену у циљу подривања демократских темеља држава чланица ЕУ (Council of the European Union, 2025), док је Европски парламент, у резолуцији усвојеној 23. јануара 2025 (European Parliament, 2025), нагласио да је Руска Федерација утицала на демократски процес у државама чланицама ЕУ средствима као што су дезинформисање и манипулација информацијама, укључујући и питања која се односе на европску историју.

За демократију, нарочито либералну демократију, делотворна цивилна контрола над оружаним снагама сматра се једним од кључних обележја (Kuehn & Croissant, 2023, str. 1–2; Kohn, 1997, str. 140–141; Diamond, 1999, str. 11). Како истиче Питер Фивер (Feaver, 1999, str. 223), преовлађујуће становиште јесте да су старост и стабилност демократије важни за одређивање обрасца цивилно-војних односа у једној земљи. Бар када је реч о цивилној контроли над војском, успех рађа успех, а неуспех рађа неуспех. Супротно томе, ерозија цивилне контроле значајно подрива функционисање демократије, што ово питање чини посебно релевантним имајући у виду актуелне притиске којима су изложене демократске државе.

Током последње две деценије академска литература о цивилној контроли над оружаним снагама указује на то да измењени образац интеракције између војних лидера и високих цивилних званичника захтева превазилажење изузетно утицајног оквира који је Самјуел Хантингтон изложио у књизи *Војник и држава* из 1957. године. Хантингтонова парадигма успоставила је чврсту заштиту од укљу-

чивања високих војних официра у процес политичког одлучивања, а тиме и од сваког облика војне непослушности који би проистекао из неслагања цивилног и војног руководства о политичким питањима. Превазилажење овог оквира отворило је простор за политичко неслагање између ова два актера, премда је оно, у редовним околностима, строго ограничено начелом неупитне цивилне супремације, које је уједно од суштинског значаја и за Хантингтонов оквир. Међутим, идеја – супротна Хантингтоновом становишту – да високи војни руководиоци поседују политичку стручност у питањима која се односе на националну безбедност довела је до екстремног става према којем је њихово непоступање у складу са политичким одлукама оправдано када су те одлуке очигледно погрешне, те да цивилна супремација стога не би требало да буде апсолутна. Будући да цивилна контрола над оружаним снагама, у свом канонском облику, не допушта изузетке, овакав екстремни став налази се у непосредној супротности са једном од основних компоненти демократије.

Последице које по демократију произлазе из начина на који се концептуализује цивилна контрола над оружаним снагама оправдавају разматрање тога шта напуштање Хантингтоновог приступа цивилно-војним односима подразумева за друге елементе његовог ширег теоријског оквира који су релевантни за демократију. Ово поглавље доприноси том правцу истраживања користећи процедуралну демократију Јозефа Шумпетера као призму кроз коју се сагледава Хантингтонова објективна цивилна контрола, чиме се откривају њене темељне епистемичке и аксиолошке претпоставке, док се истовремено расветљавају и претпоставке на којима почива алтернатива развијена ради замене Хантингтоновог оквира. На тај начин истраживање ће омогућити да се размотри да ли одустајање од Хантингтоновог модела подразумева и одустајање од схватања демократије на којем тај модел почива, чиме би се остварио значајан отклон у погледу политичке теорије.

Аргументација изложена у овом поглављу структурирана је у три целине. Прва је претежно посвећена представљању основних поставки алтернативе Хантингтоновој објективној цивилној контроли, која задржава апсолутни карактер цивилне супремације, иако се у њој укратко разматра и екстремни став који ту супремацију релативизује. У другој целини анализира се оправдање и значење процедуралне демократије како ју је Јозеф Шумпетер развио четрдесетих година XX века, уз разматрање начина на који се у оквиру овог концепта демократије обликује однос између стручњака и политичара. У последњој целини разматра се Хантингтонова објективна цивилна контрола, развијена у његовом кључном делу *Војник и држава* из 1957. године из перспективе процедуралне демократије, испитујући да ли процедурална демократија представља основу овог облика цивилне контроле у демократским државама.

Преиспитивање Хантингтона: ново промишљање цивилно-војних односа у XXI веку

И даље веома утицајан приступ који је утемељио Самјуел Хантингтон у свом делу *Војник и држава* из 1957. године (Owens, 2017; Nielsen, 2012; Brooks, 2020) војну експертизу схвата као строго инструменталну у односу на политичко одлучивање. Из тога произлази да би војни официри требало да се баве искључиво одговарајућим средствима за спровођење циљева које утврђују цивилни носиоци функција, чиме би у потпуности остали изван сфере политике. Чак и када обављају саветодавну функцију, Хантингтон сматра да војни руководиоци своје савете треба да ограниче на питања која се односе на та средства (Huntington, 1957/1967, str. 72–76, 83–85).

Током последње две деценије истраживања цивилно-војних односа довела су у питање ову строгу хантингтоновску поделу, садржану у концепту објективне цивилне контроле (Rapp, 2015; Rapp, 2016; Travis, 2017; Cohen, 2002; Feaver, 2003; Brooks, 2020; Coletta & Crosbie, 2021; Krupski, 2023). У оквиру овог правца мишљења, из етичких и практичних разлога, истиче се да највиши војни руководиоци треба да поседују теоријска и практична политичка знања о питањима националне безбедности, а поједини аутори признају да таква знања могу бити упоређива са знањима цивилних доносилаца одлука, па чак их и надмашити (Feaver, 2003, str. 66–67; Rapp, 2015, str. 16–17).

Једну од утицајних критика Хантингтонове објективне цивилне контроле формулисао је Вилијам Е. Рап (2015, 2016), који тврди да војно образовање не би требало да буде омеђено границама које хантингтоновска традиција намеће војној професионалној култури. Уместо тога, оно би требало да припрема будуће војне руководиоце способне да се укључе у аргументован и, када је потребно, критички дијалог са цивилним руководством о најбољим политичким одлукама за националну безбедност, односно о најбољим политичким циљевима које треба следити у области националне безбедности (Rapp, 2015, str. 14–19; Rapp, 2016, str. 24). Рап исто тако сматра да цивилни доносиоци одлука, који обично немају војно искуство, треба промишљено да размотре аргументе које износе војни руководиоци, да са њима воде критичку расправу и, када су ти аргументи убедљиви, да у складу с њима и одлучују (Rapp, 2015, str. 16–19; Rapp, 2016, str. 24). Одлуке донете кроз овакав процес Рап посматра као оне које цивилним руководиоцима омогућавају да на најбољи начин испуне своју моралну и правну одговорност према грађанима у области националне безбедности (Rapp, 2015, str. 17–18).

За Рапа консензус између војних и политичких руководиоца могућ је зато што отворен, промишљен и рационалан дијалог ствара заједнички простор који обема странама омогућава да временом стекну слично разумевање политике националне безбедности (Rapp, 2015, str. 16–19). У овако рационално постигнутом консензусу подразумева се деловање епистемичких критеријума за разликовање исправних и погрешних одлука, критеријума које прихватају и војни и

политички руководиоци. Могло би се тврдити да Рап овај консензус, укључујући и критеријуме на којима почива, не схвата као ограничен само на два актера на стратешком нивоу, већ као консензус који би се, у начелу, могао проширити и на рационалне грађане у целини, пошто се обликује на рационалним основама и не претпоставља претходно поседовање напредне војне експертизе. Овакво тумачење у складу је са чињеницом да је Рапово становиште сагласно са идејом да се консензус о најбољим политичким одлукама у вези са националном безбедношћу гради око рационално утврђеног општег безбедносног интереса друштва као целине.

Рап наглашава да учешће војног руководства у отвореном и критичком дијалогу треба да буде вођено поштовањем према цивилним доносиоцима одлука, као и свешћу о разлици у ауторитету у корист цивилних доносилаца одлука, ауторитету који им је додељен кроз демократски процес (Rapp, 2015, str. 17–18). Поред тога, Рап истиче да поседовање теоријског и практичног политичког знања од стране војних руководилаца не подразумева њихово укључивање у унутрашње политичко надметање (Rapp, 2015, str. 17).

Правац мишљења који Рап следи допушта почетно епистемичко неслагање о политичким питањима између високих војних официра и политичких руководилаца, које се ипак може разрешити путем делиберације, будући да обе стране деле рационалне критеријуме према којима се политичке одлуке о националној безбедности у крајњој линији могу рационално оценити као исправне или погрешне, при чему се исправним сматра оно што је најбоље за безбедносне интересе државе. У тој логици, пошто је увек могуће да војни руководиоци и политички доносиоци одлука рационално разреше своје епистемичке разлике и на крају дођу до истих закључака, увек се може избећи прерастање епистемичког неслагања у епистемички застој – ситуацију у којој свака страна полаже право на епистемичку надмоћ над другом и ниједна није спремна да попусти. Међутим, остаје могућа ситуација у којој војни руководиоци изнесу најутемељеније аргументе, а политички доносиоци одлука ипак одбију да одлуче у складу с њима. У оквиру Раповог приступа таква ситуација не може довести до војне непослушности јер се цивилна супремација примењује у апсолутном смислу, што значи да су војни руководиоци дужни да спроведу ту одлуку иако је сматрају епистемички погрешном. Заиста, могло би се тврдити да је у духу Раповог резонувања да војна потчињеност цивилној власти у идеалном случају треба да произлази из рационално постигнуте сагласности између војних руководилаца и цивилних доносилаца одлука, тако да први извршавају оно што су заправо са становишта сазнајне оправданости; цивилна супремација је, у идеалном смислу, супремација епистемичке исправности.

Ако се ова логика даље прати, онда када се таква идеална ситуација не оствари није тешко замислити да би војни руководиоци управо на епистемичким основама могли позвати на морално оправдан отпор политичким одлукама које сматрају епистемички погрешним, уколико не постоји апсолутно начело цивилне супремације. У одсуству таквог начела војни руководиоци би, на основу тога

што су епистемички у праву, могли сматрати да су и морално у праву када се супротстављају ономе што је епистемички погрешно – логика која подсећа на становиште које је још непосредно након Другог светског рата заступао С. Л. А. Маршал и које се, како Фивер (2003, str. 65–66) показује, и даље може срести међу стручњацима за цивилно-војне односе, при чему је запажен пример таквог приступа Ендру Р. Милберн (2010).

Процедурална демократија Јозефа Шумпетера: разлози и значење

Четрдесетих година XX века у својој књизи *Капитализам, социјализам и демократија* Јозеф Шумпетер изнео је снажну критику онога што је назвао класичном доктрином демократије и понудио веома утицајно алтернативно схватање демократије. Шумпетер у овом делу тврди да је та доктрина била утемељена у утилитаристичкој филозофији XVIII века и да полази од претпоставке да постоји опште добро, односно исправни политички циљеви које друштво треба да следи, а које сваки члан политичке заједнице може лако спознати разумом – укључујући и њихово отелотворење у конкретним околностима – кроз употребу разума (Schumpeter, 1942/2003, str. 250). Када појединци не успеју да га препознају, Шумпетер сматра да тај неуспех обично не потиче из било какве когнитивне неспособности, већ из тежње ка противдруштвеним интересима или пуне неупућености, при чему се потоња може отклонити образовањем (Schumpeter, 1942/2003, str. 250). Сходно томе, доктрина, како је Шумпетер представља, полази од тога да се свако неслагање у погледу општег добра може разрешити на основу рационално објективних критеријума, јер се они који одбацују оно што разум налаже могу довести у сагласност са тим искључиво путем рационалне аргументације (Schumpeter, 1942/2003, str. 250). Такође, према његовом тумачењу, у оквиру ове доктрине природа општег добра чини га морално пожељним захваљујући његовој универзалности, односно чињеници да обухвата интересе субјективне интересе политичке заједнице у целини, а не посебне егоистичне замисли; сходно томе, политички циљеви обухваћени општим добром исправни су и на рационалним и на етичким основама (Schumpeter, 1942/2003, str. 252).

Шумпетер напомиње да из ове премисе произлази неколико дефинишућих обележја класичне доктрине демократије. Пошто се претпоставља да све разумне и добронамерне особе исто схватају опште добро, постоји општа воља – конвергентна тежња рационалних грађана ка истим исправним циљевима (Schumpeter, 1942/2003, str. 250–252). За сваку појединачну вољу која чини ову општу вољу претпоставља се да је одређена, независна и рационално утемељена, тако да доктрина готово не оставља простор за психотехнике, односно вештине које се обраћају нерационалним аспектима људске психологије (Schumpeter, 1942/2003, str. 253–254). У овом схватању демократије, како га реконструише Шумпетер, не постоји посебно знање о исправним политичким циљевима које

би било доступно само политичарима, нити било каква њихова епистемичка повлашћеност; парламенту, председнику владе и влади у целини народ поверава задатак да своју општу вољу преточе у праксу – односно да следе исправне политичке циљеве који су једнако сазнатљиви и народу и политичарима – а не задатак да те циљеве одређују (Schumpeter, 1942/2003, str. 250–251). Штавише, према овом тумачењу демократије, покретачка снага политичара јесте остваривање циљева које је друштво рационално утврдило, а не њихова лична тежња за влашћу (Schumpeter, 1942/2003, str. 250–252, 282).

Шумпетер такође указује на то да класична доктрина демократије полази од става да је знање које стручњаке у различитим областима релевантним за политику разликује и од лаика и од политичара искључиво инструментално, односно да се односи на средства, а не на циљеве (Schumpeter, 1942/2003, str. 250–251). Према овом тумачењу, исправни циљеви доступни су свима, будући да се посебно знање стручњака односи само на питање како те циљеве најбоље остварити а не на саме циљеве, који су једнако познати и стручњацима и нестручњацима (Schumpeter, 1942/2003, str. 250–251).

Шумпетер одбацује класичну доктрину демократије као суштински мањкаву. Он запажа да само постојање општег добра почива на претпоставци да чланови једног друштва у основи деле исте вредности које у том добру налазе свој израз (Schumpeter, 1942/2003, str. 251). Ову претпоставку доводи у питање тврдећи да у друштвима постоји мноштво визија о томе шта је вредно, што доводи до различитих схватања општег добра (Schumpeter, 1942/2003, str. 251). Пошто вредности нису рационално конструисане, Шумпетер сматра да оне нису подложне преиспитивању путем рационалне аргументације, па се вредносна неслагања стога не могу рационално разрешити. Такође наглашава ограничења могућности постизања компромиса између различитих вредности, тврдећи да би компромис био немогућ када су оне међусобно превише удаљене, што нипошто није реткост (Schumpeter 1942/2003, str. 251).

Чак и ако претпоставимо постојање заједничких вредности које подупиру широко прихватање општег добра, Шумпетер запажа да би те заједничке вредности остале на тако високом нивоу апстракције да би политички циљеви које оне подржавају били готово лишени конкретног садржаја (Schumpeter, 1942/2003, str. 252). То, како тврди, произлази из чињенице да и онда када појединци прихватају исте вредности, они им не приписују исто конкретно значење: прихватање одређене вредности не подразумева њено препознавање у истим околностима. Другим речима, заједничке вредности могу бити заједничке само на апстрактном нивоу, тако да то престају да буду на нивоу конкретних циљева у којима те вредности треба да нађу свој израз. Према Шумпетеровом схватању, сагласност постоји на нивоу начела, али не и на нивоу примене, тако да апстрактни консензус, у ствари, производи исте последице као и темељно неслагање о вредностима. У одсуству било каквог рационално смисленог општег добра, Шумпетер даље истиче да је сама могућност постојања опште воље дефинитивно подривена бу-

дући да би воље људи природно биле усмерене ка различитим и непомирљивим циљевима (Schumpeter, 1942/2003, str. 252).

Шумпетерова критика није ограничена само на схватање вредности, већ се протеже и на обликовање индивидуалне воље онако како је описано у класичној доктрини демократије. Тако он запажа да су политичка питања, укључујући и политичке циљеве, а нарочито она која се односе на међународне односе, углавном превише удаљена од свакодневних интереса и искустава обичних људи да би им они посвећивали трајну пажњу (Schumpeter, 1942/2003, str. 260–263). Као резултат тога, Шумпетер указује да појединци ретко имају чврста мишљења о таквим питањима, независно обликована и изведена кроз ваљано рационално промишљање. Он запажа да управо то индивидуалну вољу у политичкој сфери чини веома подложном психотехникама, односно вештинама које се користе у комерцијалном оглашавању, а којима се воље производе обраћањем оним чиниоцима људске личности који се налазе изван подручја рационалности – подсвесним импулсима, ирационалним поривима, ванрационалним асоцијацијама, као и упорном понављању тврдњи и привидно рационалних аргумената (Schumpeter, 1942/2003, str. 263–264). Према Шумпетеровом схватању, политички лидери делују као вешти творци који производе артефакт народне воље применом техника осмишљених да изазову психолошке ефекте, те се може рећи да широј јавности представљају политичку понуду чији се успех огледа у привлачењу довољног броја гласова за стицање овлашћења да доносе политичке одлуке (Schumpeter, 1942/2003, str. 263–264, 270). Успешно обликовање политичких циљева и изградња народне воље око њих за Шумпетера представљају израз високе вештине, изузетног талента који чак може достићи ниво политичког генија, сличног пословном генију, и који стога носи препознатљив печат појединачног политичара (Schumpeter, 1942/2003, str. 138, 399).

Шумпетер признаје да производња народне воље од стране политичара није неограничена, већ да се одвија у оквиру мање или више широких граница одређених степеном у којем је воља народа о политичким питањима већ обликована (Schumpeter, 1942/2003, str. 264). Иако он сматра да су те границе углавном широке, имајући у виду расуту природу воље народа у вези са политичким питањима, оне се, према његовом мишљењу, сужавају онда када је одређени сегмент друштва већ обликовао јасну вољу о питањима која га непосредно погађају – на пример, незапослени који немају одговарајућу финансијску подршку државе (Schumpeter, 1942/2003, str. 270–271). Ипак, чак и у таквим случајевима Шумпетер указује да те воље, иако релативно бројне, саме по себи не могу испољити политичку снагу нити привући довољну подршку ширег друштва да би постале политичко питање способно да произведе жељене промене (Schumpeter, 1942/2003, str. 270–271). Стога, тврди, политичком лидеру припада задатак да преузме те воље, да их артикулише у политичке циљеве, допуни елементима способним да привуку подршку других сегмената друштва и обликује политичку понуду која се може представити на изборима са значајним изгледима за победу, а тиме и за стицање моћи да се она преточи у политичку стварност. Међутим,

Шумпетер указује да управо тежња за влашћу, а не остваривање политичких циљева које политичари промовишу, представља основну мотивацију која стоји иза њихове производње јавне воље (Schumpeter, 1942/2003, str. 282).

Треба приметити да Шумпетер производњу народне воље не посматра као пуку манипулацију, већ сматра да политичари обављају важну функцију за друштво тиме што омогућавају функционисање демократије. Потребно је истаћи и то да Шумпетер ослањање на психотехнике у обављању ове функције не приказује као само по себи недопустиво с обзиром на то да, у условима вредносне хетерогености и неодређене воље народа о политичким питањима, према његовом мишљењу, не постоји други начин да се обликује народна воља – неопходан састојак демократије.

Из своје критике класичне доктрине демократије Шумпетер закључује да демократија у стварности не функционише онако како та доктрина прописује, већ на знатно другачији начин, који мора бити обухваћен алтернативном теоријом изграђеном око слободног изборног надметања за политичко вођство – схватањем које каснија литература често сврстава у процедурално (Schmitter & Karl, 1991, str. 15; Saffon & Urbinati, 2013, str. 443). Насупрот класичној доктрини, процедурално схватање које развија Шумпетер полази од тога да улога политичара није да спроводе општу вољу народа – односно да остварују објективно исправне циљеве утврђене разумом – већ да се на слободним изборима надмећу циљевима које предлажу и око којих настоје да произведу народну вољу. Треба уочити да се Шумпетер бави искључиво слободним избором политичара и њиховим уклањањем са власти путем слободних избора, полазећи од тога да народ врши контролу над политичарима тако што гласа или не гласа за њих, а не док су они на функцији и врше власт (Schumpeter, 1942/2003, str. 272). Процедурална демократија је, према његовом схватању, стога утемељена у изборном надметању, а не у континуираном вршењу државне власти. Ова обележја могла би се додатно прецизирати указивањем на то да политичари побеђују на изборима на основу одређених циљева за које су успели да придобију гласове и да су, до наредних избора, овлашћени да одлучују о циљевима које друштво треба да следи. Међутим, иако нису предмет формалног одобравања путем народног гласања, за циљеве о којима се одлучује током мандата може се рећи да бивају накнадно потврђени на следећим изборима, када политичари на власти могу настојати да произведу народну вољу у прилог тим циљевима, као и око нових циљева обликованих за изборну кампању.

Као што смо видели, период између избора није у средишту Шумпетерове процедуралне демократије, али је могуће размотрити овај интервал кроз призму његовог схватања демократије и у супротности са начином на који га уоквирује класична доктрина демократије. Конкретно, размотриће се како се у сваком од ова два оквира третира неслагање око политичких циљева између политичара на власти и стручњака у областима које обезбеђују средства неопходна за остваривање тих циљева, укључујући и високе војне официре. Ако се најпре као референтна тачка узме класична доктрина демократије, треба напоменути

да би се такво неслагање могло коначно разрешити позивањем на рационално утврђене критеријуме, будући да је свака особа, у начелу, способна да политичарима рационално докаже да греше кад год је то случај. Када се покаже да нису у праву, политичари би требало да се повинују рационално утемељеним аргументима и да политичке циљеве које следе у потпуности ускладе са општим добром, будући да је њихова улога управо да га остварују, а то је једини разлог који би требало да мотивише њихово политичко деловање. Епистемички застој између стручњака и политичара не би могао да постоји, јер је свако епистемичко неслагање рационално решиво уколико се стране у спору повинују захтевима разума. Међутим, уколико политичари, упркос релевантним аргументима које су изнели стручњаци, одлуче да следе епистемички погрешне циљеве, стручњаци добијају моралну основу да се таквој одлуци супротставе, јер она не унапређује опште добро онако како би требало и представља одступање политичара од функције коју им је поверило бирачко тело.

Из процедуралне демократије, онако како је описује Шумпетер, произлази радикално другачија слика, будући да је овде епистемичко неслагање између стручњака и политичара на власти о политичким циљевима бесмислено, имајући у виду да не постоје исправни политички циљеви утврђени према рационалним критеријумима и прихваћени од свих рационалних и добронамерних људи, односно да не постоји опште добро. Стручњаци не би могли рационално да докажу политичарима на власти да греше у том смислу, једноставно зато што циљеви које они заступају немају објективно рационално постојање, већ их политичари обликују, у оквиру одређених друштвених ограничења, како би око њих омогућили производњу народне воље. Епистемичко неслагање, а тим пре епистемички застој, једноставно не могу постојати у оквиру процедуралне демократије, где се они разграђују у самом корену порицањем самог епистемичког тла на којем би могли бити изграђени. Према процедуралној демократији сви политички циљеви које заступају политичари на власти за њих су само средства помоћу којих настоје да остану на власти победом у наредном изборном циклусу, те се стога ти циљеви морају оцењивати искључиво из те перспективе и, штавише, посматрати као израз високе вештине, изузетног личног талента који, такође, производи политички артефакт. Политички циљеви у процедуралној демократији не спознају се, већ се производе, а њихова потврда није епистемичка, већ изборна. Управо из тог разлога процедурална демократија стварно знање којим располажу стручњаци ограничава на одговарајућа средства за остваривање политичких циљева о којима одлучују политичари на власти, пошто једино овде има смисла говорити о исправном и погрешном према објективним мерилима која признају они који поседују експертизу у релевантној области.

Политичко образовање стручњака, као део њиховог професионалног формирања, са становишта процедуралне демократије, представља бесмислену поставку будући да не постоји политичко знање о рационално објективним политичким циљевима које би се могло подучавати. Насупрот томе, политичко образовање стручњака потпуно је усклађено са класичном доктрином демокра-

тије, која прихвата постојање таквих циљева и њихово подучавање претвара у релевантно средство за омогућавање њиховог рационалног препознавања и, последично, постизања сагласности о њима.

Шумпетерова процедурална демократија као основа Хантингтонове објективне цивилне контроле

Самјуел Хантингтон изричито прихвата процедуралну дефиницију демократије коју је развио Шумпетер (Diamond, 1997, str. 3), заснивајући своју склоност ка њој на њеној емпиријској прецизности, која јој омогућава да послужи као оперативни стандард за компаративну анализу политичких режима у различитим државама (Huntington, 1984, str. 195; Huntington, 1989, str. 15–17; Huntington, 1991, str. 7–8). Хантингтон такође прихвата Шумпетерову критику онога што је овај назвао класичном доктрином демократије, посебно одбацавање постојања општег добра и с њим повезаног појма опште воље народа (Huntington, 1991, str. 6). Поред тога, он гради још шири аргумент у прилог Шумпетеровој дефиницији демократије, тврдећи да је дефинисање демократије према њеном извору и сврси – при чему класична доктрина представља један посебан пример таквог приступа – погрешно (Huntington, 1989, str. 12–14). Конкретније, Хантингтон тврди да дефинисање демократије позивањем на то ко влада, односно на њен извор, у свакој од три главне варијанте доводи до истог исхода који је супротан демократској интуицији: неколицина на крају влада над мноштвом. Непосредна демократија, у којој сви људи владају, не може функционисати у великим заједницама, где управљање нужно захтева да народ одреди оне који ће владати – што се заправо своди на владавину неколицине над многима. Дефинисање демократије као владавине одређене друштвене класе такође може подразумевати да мањина влада над већином онда када припадници те класе нису бројни. Коначно, Хантингтон указује на то да дефинисање демократије као владавине гласачке већине може довести до владавине оних који заправо представљају мањину укупног становништва, али успевају да мобилишу довољну подршку на изборима. Хантингтон одбацује и дефинисање демократије према сврхама, тврдећи да оба начина њиховог схватања – било као поистовећених са одређеним супстантивним циљевима, као што су људско благостање, људско достојанство, једнакост или правда, било као било којих циљева које они који владају одлуче да успоставе – стварају такву хетерогеност да би се практично свака сврха могла сматрати демократском, чиме се разоткрива одсуство објективних критеријума на основу којих би се политички циљеви могли класификовати као демократски.

Међутим, треба напоменути да свако позивање на Шумпетерову процедуралну демократију упадљиво изостаје из темељне књиге о цивилно-војним односима коју је Хантингтон објавио 1957. године, односно из дела *Војник и држава*. У овом раду Хантингтон опширно разматра како би требало разрешити могућу

разлику између војних руководилаца и цивилних доносилаца одлука у погледу политичких циљева које ови други постављају (Huntington, 1957/1967, str. 76). Хантингтон овом питању приступа са становишта хетерогености политичких вредности на нивоу друштва, која спречава настанак рационално објективних критеријума на основу којих би се могла спровести процена политичких циљева и рационално доказати свакој разумној особи (Huntington, 1957/1967, str. 76). Одсуство таквих критеријума претвара политику у вештину (Huntington, 1957/1967, str. 76). Описујући предпрофесионално доба војног командовања, Хантингтон повлачи паралелу између ратне вештине и уметности музике и вајарства, тврдећи да се, као и за њих, сматрало да војно командовање захтева урођени природни таленат – израз генијалности у својим највишим достигнућима – те је стога имало изразито индивидуални карактер због којег га није било могуће преносити путем објективних друштвених институција (Huntington, 1957/1967, str. 30). Иако Хантингтон ова својства не проширује изричито на политику, његово одређење политике као вештине чији су критеријуми неодређени, двосмислени и изразито субјективни (Huntington, 1957/1967, str. 76) снажно упућује на то да се и политичка експертиза заснива на интуитивном индивидуалном просуђивању, а не на преносивом објективном знању. Према овом тумачењу, интуитивно политичко знање које Хантингтон приписује политичарима не би се могло сматрати епистемичким у строгом смислу: оно није утемељено у објективним критеријумима за вредновање политичких циљева, већ почива на искључиво субјективним судовима. Управо зато Хантингтон сматра потпуно бесмисленим да војни руководиоци оспоравају политичким руководиоцима епистемичку исправност или погрешност политичких циљева које следе, услед чега је, у вези са политичким одлукама о националној безбедности, једино смислено питање које војни руководиоци могу поставити оно да ли политичари имају легитимни ауторитет да такве одлуке доносе (Huntington, 1957/1967, str. 71).

Из свих ових разлога Хантингтон тврди да су војни руководиоци својом професионалном етиком обавезани да се повинују легитимним политичким одлукама чак и када их сматрају погубним са становишта војне науке, као и да своје стручне савете политичарима дају искључиво у погледу средстава за њихово остваривање. Овакав однос између војске и политичара на власти за Хантингтона представља објективну цивилну контролу над оружаним снагама (Huntington, 1957/1967, str. 76–77). Мишљења која формулишу високи војни официри, наглашава Хантингтон, изражавају научно знање, с обзиром на то да се војска – која је до XIX века, попут политике, била вештина – развила у науку кроз развој заједничких професионалних вредности и објективних критеријума на којима почива вредновање војног учинка. Након ове трансформације, указује он, обични људи добили су могућност да стичу војно знање кроз обуку и учење, а војна професија могла је бити конституисана као таква (Huntington, 1957/1967, str. 30–58).

Могло би се приметити да је, у Хантингтоновој логици, управо класична доктрина демократије – коју он одбацује – та која омогућава постојање епистемички мотивисане војне непослушности онда када цивилни доносиоци одлука усвајају

епистемички погрешне одлуке за националну безбедност, јер допушта постојање рационално објективних критеријума према којима се политичке одлуке могу просуђивати.

Хантингтоново схватање политике слично је Шумпетеровом утолико што друштво не подржава исте вредности на основу којих би се могли утемељити рационално објективни критеријуми за процену политичких циљева. То значи да, и за Хантингтона и за Шумпетера, не може постојати рационално неслагање или застој у погледу политичких циљева између стручњака, укључујући и војне руководиоце, и политичара. Са схватањем оба аутора сагласно је то да се повинување војних руководилаца политичким одлукама ни на који начин не може односити на епистемичку исправност политичких одлука политичких руководилаца, већ се може заснивати искључиво на чињеници да је политичарима поверен легитимни ауторитет да доноси политичке одлуке. У случају Хантингтона и Шумпетера могло би се рећи да високи војни официри једноставно не располажу епистемичким оправдањем за непослушност политичким одлукама на основу тога што су оне епистемички погрешне, као што не располажу ни оправдањем за послушност тим одлукама на основу тога што су оне епистемички исправне. Не постоји нешто попут морално исправног отпора епистемички погрешним политичким одлукама, при чему Хантингтон, напротив, сматра да противљење политичким одлукама на епистемичким основама представља повреду професионалне војне етике.

Треба приметити да, код Хантингтона, оправдање које даје за војну потчињеност не зависи од демократског карактера режима, што потврђује његов третман Царске Немачке у периоду између 1871. и 1914. године као парадигматског примера објективне цивилне контроле (Huntington, 1957/1967, str. 99–124). Према томе, његово оправдање применљиво је на низ политичких система, под условом да је политички ауторитет у њима легитимно успостављен. Када се овај механизам примени на демократске државе – у којима извор легитимног политичког ауторитета представља процедурални механизам конкурентских избора – може се рећи да он одговара Шумпетеровом процедуралном схватању демократије.

Када је реч о политичком образовању, Хантингтон и Шумпетер поново се подударају у томе што њихово схватање политике искључује могућност да је војни официри науче, тако да, како Хантингтон истиче, војно образовање мора да се бави искључиво војном науком, док одређивање политичких циљева није подложно подучавању. Међутим, сличности између Хантингтона и Шумпетера не могу се проширити толико далеко да се Хантингтону припише схватање политике као производње народне воље и политичара као њеног вештог творца.

Сличности између Хантингтона и Шумпетера пружају чврсте основе за закључак да је Хантингтон већ 1957. године имплицитно оперисао шумпетеровским значењем демократије, иако разлике остају на нивоу њеног теоријског оправдања у погледу природе политике. Овакво тумачење додатно добија на уверљивости захваљујући Хантингтоновом каснијем изричитом прихватању шу-

шумпетеровске процедуралне демократије у његовим радовима из осамдесетих и деведесетих година XX века.

Закључак

Када се разматра кроз призму Шумпетерове реконструкције класичне доктрине демократије и његове процедуралне демократије – при чему се ова друга имплицитно претпоставља у Хантингтоновом оквиру цивилно-војних односа – алтернатива Хантингтоновој објективној цивилној контроли коју предлаже Рап показује се као приступ који претежно садржи елементе јасно повезане са класичном доктрином демократије, уз један средишњи елемент који припада процедуралној демократији. Сходно томе, Рапово предложено одступање од Хантингтона може се схватити углавном као одступање од шумпетеровске процедуралне демократије у корист класичне доктрине демократије, односно као значајан теоријски помак у цивилно-војним односима, прелазак са једног схватања демократије у великој мери ка његовој супротности.

У Раповом оквиру препознатљива је претпоставка класичне доктрине да у политичкој области постоје рационално објективни критеријуми према којима се политичке одлуке о националној безбедности могу класификовати као епистемички исправне или погрешне. Са овом доктрином сагласна је и Рапова тврдња да се епистемичко неслагање између војних руководилаца и цивилних доносилаца одлука може рационално разрешити, услед чега је епистемички застој између њих могуће избећи све док обе стране остају у границама рационалног промишљања. Додатна тачка подударња са класичном доктрином јесте схватање да су циљеви националне безбедности, које војни и цивилни руководиоци заједно рационално утврђују, у најбољем интересу друштва као целине, чиме подсећају на оно што класична доктрина схвата као опште добро. Још једна паралела са класичном доктрином може се препознати у области образовања, будући да, према Рапу, војни официри могу проћи кроз политичко образовање које им омогућава да стекну теоријско и практично политичко знање оне врсте какво поседују и политичари.

Такође треба приметити да Рап не разматра друге темељне претпоставке класичне доктрине демократије, односно општу вољу и вредносну хомогеност. Међутим, када је реч о потоњој, могло би се тврдити да се она, у ограниченом облику, може извести из логике његовог оквира. Само постојање рационално објективних критеријума које прихватају не само војни руководиоци и политичари већ, у начелу, и рационални грађани у целини претпоставља довољан степен заједничких вредности који може подржати такве критеријуме – макар у области националне безбедности. Без такве конвергенције рационално објективни критеријуми за процену политичких циљева не би могли наићи на широко прихватање. Вредносна хомогеност, иако је Рап изричито не артикулише и иако се она

нужно не поклапа са свеобухватном хомогеношћу коју претпоставља класична доктрина, може се, дакле, извести из његовог оквира у овом ужем облику.

Сва ова обележја класичне доктрине демократије која се могу повезати са Раповом предложеном алтернативом Хантингтону представљају истовремено и тачке разилажења са Хантингтоном и означавају јасну теоријску удаљеност од његовог приступа.

Међутим, Рапов приступ разилази се са класичном доктрином демократије у једној кључној тачки – из ове доктрине произлази да су стручњаци, у овом случају војни руководиоци, морално оправдани да се супротставе епистемички погрешним политичким одлукама које доноси цивилно руководство упркос рационалним доказима изнетим против њих. Ова неспојивост произлази из тога што Рап начелу цивилне супремације приписује апсолутни карактер, који одговара шумпетеровској процедуралној демократији утолико што овлашћење за доношење одлука, једном демократски поверено политичарима путем избора, важи без изузетка. Једна кључна поставка Шумпетеровог схватања демократије тако спречава да претпоставке класичне доктрине демократије, препознатљиве у Раповој визији, доведу до последице оправдавања војне непослушности пред политичким одлукама које су на рационално објективним основама утврђене као погрешне. Међутим, могло би се тврдити да упркос томе што ова појединачна поставка процедуралне демократије стоји насупрот преовлађујућем броју поставки преузетих из класичне доктрине, она има истакнуту улогу у Раповом оквиру, будући да одржава апсолутну цивилну супремацију – начело које је само по себи темељно за његову целокупну визију цивилно-војних односа.

На основу свега наведеног, могло би се тврдити да у оквиру Рапове алтернативе Хантингтону постоји унутрашња напетост, настала услед истовременог присуства елемената који одражавају класичну доктрину демократије, с једне стране, и процедуралну демократију, с друге.

Истовремено се мора нагласити да препознавање ових сродности између Раповог становишта и класичне доктрине демократије не подразумева приписивање Рапу прихватања филозофских начела утилитаризма XVIII века на којима је класична доктрина првобитно била утемељена. Тврдња изнета у овом раду ужа је по обиму: Рапов оквир се претежно ослања на класичну доктрину демократије, уз задржавање једног јединог, али кључног елемента процедуралне демократије. Поред тога, ово тумачење односи се посебно на Рапово становиште и не може се претпоставити да је применљиво на друге ауторе који су критиковали Хантингтонову објективну цивилну контролу, иако би се могло пробно користити као аналитички оквир за испитивање њихових ставова.

Избор између очувања и напуштања Хантингтонове објективне цивилне контроле у корист алтернативе коју предлаже Рап стога не представља пуко техничко прилагођавање обрасца цивилно-војних односа, већ се одвија на дубљем теоријском нивоу, јер подразумева одрицање од појединих кључних епистемичких и аксиолошких претпоставки процедуралне демократије и прихватање њихових супротних пандана који припадају класичној доктрини демократије, чиме се ост-

варује знатан помак како у области политичке теорије, тако и у области војног образовања.

Циљ ове анализе није да заузме страну у овој расправи; сходно томе, аргумент изнет у овом раду не даје предност ни Хантингтоновом приступу цивилној контроли над оружаним снагама ни алтернативи коју предлаже Рап, већ настоји искључиво да укаже на дубину теоријске промене коју претпоставља прелазак са једног приступа на други, као и да назначи да ту дубину треба укључити у наставу цивилно-војних односа у војним образовним установама.

Литература

[1] Brooks, R. (2020). Paradoxes of professionalism: Rethinking civil-military relations in the United States [Парадокси професионализма: Преиспитивање цивилно-војних односа у Сједињеним Америчким Државама]. *International Security*, 44(4), 7–44. https://doi.org/10.1162/isec_a_00374

[2] Cohen, E. A. (2002). *Supreme command: Soldiers, statesmen, and leadership in wartime* [Врховна команда: Војници, државници и вођство у рату]. Free Press.

[3] Coletta, D., & Crosbie, T. (2021). The virtues of military politics [Врлине војне политике]. *Armed Forces & Society*, 47(1), 3–24. <https://doi.org/10.1177/0095327X19871605>

[4] Council of the European Union. (2025, July 18). Hybrid threats / Russia: Statement by the High Representative on behalf of the EU condemning Russia's persistent hybrid campaigns against the EU, its Member States and partners [Хибридне претње / Русија: Изјава високог представника у име ЕУ којом се осуђују континуиране хибридне кампање Русије против ЕУ, њених држава чланица и партнера]. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/07/18/hybrid-threats-russia-statement-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-eu-condemning-russia-s-persistent-hybrid-campaigns-against-the-eu-its-member-states-and-partners/>

[5] Diamond, L. (1997). *The end of the third wave and the global future of democracy* [Крај трећег таласа и глобална будућност демократије] (IHS Political Science Series, Working Paper No. 45). Institute for Advanced Studies. https://irihs.ihs.ac.at/id/eprint/1000/1/pw_45.pdf

[6] Diamond, L. (1999). *Developing democracy: Toward consolidation* [Развој демократије: Ка консолидацији]. Johns Hopkins University Press.

[7] European Parliament. (2025). *Resolution of 23 January 2025 on Russia's disinformation and historical falsification to justify its war of aggression against Ukraine (2024/2988(RSP))* (OJ C/2025/2147). Official Journal of the European Union. <http://data.europa.eu/eli/C/2025/2147/oj>

[8] Feaver, P. D. (1999). Civil-military relations [Цивилно-војни односи]. *Annual Review of Political Science*, 2, 211–241.

[9] Feaver, P. D. (2003). *Armed servants: Agency, oversight, and civil-military relations* [Наоружани службеници: Деловање, надзор и цивилно-војни односи]. Harvard University Press.

- [10] Huntington, S. P. (1967). *The soldier and the state: The theory and politics of civil-military relations* [Војник и држава: Теорија и политика цивилно-војних односа]. Harvard University Press. (Original work published 1957).
- [11] Huntington, S. P. (1984). Will more countries become democratic? [Да ли ће више држава постати демократске?]. *Political Science Quarterly*, 99(2), 193–218.
- [12] Huntington, S. P. (1989). The modest meaning of democracy [Скромно значење демократије]. In: R. A. Pastor (Ed.), *Democracy in the Americas: Stopping the pendulum* [Демократија у Америкама: Заустављање клатна] (pp. 11–27). Holmes & Meier.
- [13] Huntington, S. P. (1991). *The third wave: Democratization in the late twentieth century* [Трећи талас: Демократизација крајем двадесетог века]. University of Oklahoma Press.
- [14] Kohn, R. H. (1997). How democracies control the military [Како демократије контролишу војску]. *Journal of Democracy*, 8(4), 140–153.
- [15] Krupski, M. (2023). Who's the boss? Defining the civil-military relationship in the twenty-first century [Ко је надлежан? Дефинисање цивилно-војних односа у двадесет првом веку]. *Military Review*, 103(1).
- [16] Kuehn, D., & Croissant, A. (2023). *Routes to reform: Civil-military relations and democracy in the third wave* [Путеви ка реформи: Цивилно-војни односи и демократија у трећем таласу]. Oxford University Press.
- [17] Milburn, A. R. (2010). Breaking ranks: Dissent and the military professional [Иступање из строја: Неслагање и војни професионалац]. *Joint Force Quarterly*, 59(4), 101–107.
- [18] Nielsen, S. (2012). American civil-military relations today: The continuing relevance of Samuel P. Huntington's *The Soldier and the State* [Амерички цивилно-војни односи данас: Трајна релевантност дела Самјуела П. Хантингтона *Војник и држава*]. *International Affairs*, 88(2), 369–376.
- [19] Nord, M., Altman, D., Fernandes, T., Good God, A., & Lindberg, S. I. (2026). *Democracy report 2026: Unraveling the democratic era?* [Извештај о демократији 2026: Расплитање демократске ере?]. V-Dem Institute, University of Gothenburg. https://www.v-dem.net/documents/75/V-Dem_Institute_Democracy_Report_2026_lowres.pdf
- [20] Owens, M. T. (2017). Civil-military relations [Цивилно-војни односи]. In: N. Roy (Ed.), *Oxford research encyclopedia of international studies* [Оксфордска истраживачка енциклопедија међународних студија]. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.123>
- [21] Rapp, W. E. (2015). Civil-military relations: The role of military leaders in strategy making. *Parameters*, 45(3), 13–26. <https://doi.org/10.55540/0031-1723.2739>
- [22] Rapp, W. E. (2016). Ensuring effective military voice. *The US Army War College Quarterly: Parameters*, 46(4), 13–25. <https://doi.org/10.55540/0031-1723.2995>
- [23] Saffon, M. P., & Urbinati, N. (2013). Procedural democracy, the bulwark of equal liberty [Процедурална демократија као бедем једнаке слободе]. *Political Theory*, 41(3), 441–481.

[24] Schmitter, P. C., & Karl, T. L. (1991). What democracy is... and is not [Шта демократија јесте... и шта није]. *Journal of Democracy*, 2(3), 75–88.

[25] Schumpeter, J. A. (2003). *Capitalism, socialism and democracy* [Капитализам, социјализам и демократија] (5th ed.). Taylor & Francis e-Library. (Original work published 1942)

[26] Travis, D. S. (2017). Saving Samuel Huntington and the need for pragmatic civil-military relations [Спасавање Самјуела Хантингтона и потреба за прагматичним цивилно-војним односима]. *Armed Forces & Society*, 43(3), 395–414.

Резиме

У контексту обележеном назадовањем демократије на глобалном нивоу и додатним притисцима које хибридно ратовање, повезано са ратом у Украјини, врши на демократско управљање у европским државама, основе потчињавања војске цивилној власти захтевају поновно разматрање. Таква оптерећења могу извршити притисак на дефинишућа обележја либералне демократије, пре свега на цивилну супремацију у цивилно-војним односима. Ово начело је свој парадигматски израз нашло у концепту објективне цивилне контроле Самјуела Хантингтона. Међутим, током последњих деценија све чешће се износе критике његовог приступа због неадекватности у односу на измењени образац цивилно-војних односа, при чему поједини екстремнији ставови чак доводе у питање апсолутни карактер цивилне супремације у случајевима очигледно погрешних политичких одлука. У овом раду разматрају се Хантингтонова објективна цивилна контрола и алтернатива коју је предложио Вилијам Е. Рап, кроз призму Шумпетерове процедуралне демократије и онога што Шумпетер назива класичном доктрином демократије. Овакав приступ омогућава идентификовање епистемичких и аксиолошких претпоставки, заједно са њиховим импликацијама у образном смислу, које се налазе у основи Хантингтоновог и Раповог схватања цивилне контроле над оружаним снагама, као и процену степена теоријске промене коју подразумева напуштање хантингтоновског приступа. У раду се не изражава вредносна предност ниједног од два супротстављена приступа, с обзиром на то да је једини циљ компаративне анализе да се утврди теоријска удаљеност између њих у погледу значења демократије које сваком од њих одговара.

Кључне речи: *процедурална демократија, класична доктрина демократије, цивилна супремација, објективна цивилна контрола, цивилно-војни односи, Самјуел Хантингтон, Јозеф Шумпетер, Вилијам Рап*

© 2026 Аутор. Објавило *Војно дело* (<http://www.vojnodelo.mod.gov.rs>). Ово је чланак отвореног приступа и дистрибуира се у складу са лиценцом Creative Commons (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

